

О.М.Дзюба*

ОБРАЗ «ІНШОГО» В УКРАЇНСЬКІЙ МЕМУАРНІЙ ПРОЗІ XVIII ст.

На основі аналізу щоденників М.Ханенка та Я.Марковича досліджується уявлення й інформація авторів про населення Північного Кавказу та Каспійського узбережжя, життя якого вони спостерігали під час завойовницьких походів російської армії 1722, 1725–1727 рр. У щоденниках містяться також розповіді очевидців про інші народи й держави.

Ключові слова: щоденник, Ханенко, Маркович, гояри, Російська імперія.

На сучасному етапі розвивається нова гуманітарна дисципліна – імагологія, предметом уваги якої є вивчення образів «інших» націй, країн, культур¹. Її джерелами стали мова, культура, різні види мистецтва, етнопсихологія, етнографія, історія та ін. В основі такого дослідження лежить концепт «свої» – «чужі»², коли у процесі аналізу пізнається інший народ і водночас формується також образ власного народу, його світогляд, ментальність, що протиставляється «іншому». За умови поширення таких знань це стає надбанням колективної самосвідомості. Із великих і різноманітних джерел, які так чи інакше дають картину «іншого» народу, важливі щоденники, подорожні нотатки, листи, загалом нарративна література. Певний інтерес у цьому розумінні становить українська мемуарна література XVIII ст., зокрема щоденники М.Ханенка³ та Я.Марковича⁴, де так чи інакше представлено інші, «чужі» народи, життя яких автори спостерігали, або ж записували зі слів очевидців, перебуваючи разом із козацьким військом у завойовницьких походах російської армії на узбережжя Каспійського моря та Північний Кавказ. Окреме місце займає щоденник П.Орлика⁵, який писався в еміграції й дослідження його у такому зрізі – окрема тема. Водночас названі праці завдяки насиченості явищами побуту, звичаїв, відображення психології авторів, ментальності можуть становити великий інтерес для дослідників, які вивчають український народ як «чужий» відносно свого.

Серед освічених представників Гетьманщини, принаймні виходячи з кількості пам'яток мемуарного письменства, які дійшли до наших часів, не

---

* Дзюба Олена Миколаївна – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАНУ, відділ історії України середніх віків та раннього нового часу

¹ Папилова Е.В. Имагология как гуманитарная дисциплина // Вестник МГГУ им. М.А.Шолохова: Филологические науки. – 2011. – №4. – С.31.

² Там же. – С.32.

³ Дневник Николая Ханенка (1719–1723 и 1754 гг.) // Киевская старина. – 1896. – №7/8.

⁴ Дневные записки малороссийского подскарбия генерального Якова Марковича. – Ч.1–2. – Москва, 1859.

⁵ Щоденник П.Орлика в 5-ти томах написано українською, латинською, польською та французькою мовами. Перша його частина опублікована польською, вийшло також факсимільне видання (див.: Бовуа Д. «Щоденник» Пилипа Орлика: від міражу вигнання до українського міфу // Український археографічний щорічник. – Вип.8/9. – К.; Нью-Йорк, 2004. – С.322–345).

простежується стала традиція вести щоденники. І тут, можливо, свою роль відіграв той фактор, що старшина жила в постійному очікуванні репресій із боку російського уряду, зокрема після спроби гетьмана І.Мазепи вийти з-під влади царя Петра І. Маршрути подорожей представників козацької старшини першої половини XVIII ст., коли було написано згадані вище щоденники, обмежувалися Москвою, Петербургом, а також засланням у Сибір та віддалені губернії Російської імперії. За таких обставин ледве чи могло йти-ся про якісь нотатки. Частина козацької старшини навчалася за кордоном, але спогадів про своє перебування там, імовірно, не залишила, за винятком, наприклад, листів сина М.Ханенка – Василя, який тривалий час провів у місті Кіль, де студіював у тамтешньому університеті, а потім служив у лейб-драгунському полку. Із його листів можемо дізнатися про ціни на житло, їжу, послуги, опис подорожей, але відсутні будь-які згадки про звичаї, культуру (за винятком прийомів у принца Гольштайну Августа). Певні натяки чи згадки про ті чи інші явища повсякденної культури присутні в донесеннях у Синод українського духовництва, яке служило при церквах російських місій у країнах Європи. Та все ж у щоденниках М.Ханенка й Я.Марковича має місце образ «іншого», «чужого» народу. Ці автори залишили не лише описи воєнних операцій російської армії, а й згадки про особливості побуту, віри, суспільного устрою горян Північного Кавказу та Каспійського узбережжя. Не пройшли повз такі явища, як боротьба з наступом Російської імперії, описали процедуру прийняття підданства місцевими володарями. При цьому вони не давали ніяких власних оцінок, але в деяких моментах відчувається симпатія та проявляється розуміння того, що несе російське панування. Спостережливість і зацікавленість освічених людей (автори здобули освіту в Києво-Могилянській академії, а М.Ханенко до того ж ще студіював у Львівській єзуїтській академії) проявилися й у тому, що вони внесли до своїх творів багато цікавої інформації про інші народи та держави, записуючи її після розмов з очевидцями. Місцеве населення у щоденниках переважно виступає під одним узагальнюючим етнонімом – «татари». Коли ж йдеться про воєнні операції російської армії, то тут щодо горян вживається прийнятий російською стороною термін «неприятелі», що може свідчити про усвідомлення себе складовою частиною імперської армії.

М.Ханенко та Я.Маркович, без сумніву, мали уявлення про польську мемуарну літературу. Жанр так званого діаріуша був розвинутим у бароковому письменстві цієї країни⁶. Не випадково серед книг М.Ханенка згадано такий популярний твір, як опис подорожі до святих місць М.Радзивілла («Peregrynacja або pielgrzymowanie do Ziemi Świętej»); у переробці А.Варгоцького побачив світ у Кракові 1607 р., згодом неодноразово перевидавався). Щоденникові записи передбачають опис певних подій і явищ приватного та громадського життя одного дня, учасником чи очевидцем яких був автор, при цьому не завжди коментуючи їх. Але вже сама фіксація подій у хронологічному порядку надає щоденникам

⁶ Соболь В. Щоденники Дмитра Туптала та Йосафа Горленка у контексті європейської традиції // Україна XVII ст.: Суспільство, філософія, культура: Збірник наукових праць на пошану пам'яті професора Валерії Михайлівни Нічик. – К., 2005. – С.521.

характер історичної оповіді. Тим більше, що «в українському письменстві діаріуш генетично близький до історіографії, з якою паралельно постав і задіагностував органічну домінанту (якщо порівнювати зі старопольськими щоденниками) суспільно значущого наповнення над приватним, частковим»⁷. Деякі настанови щодо ведення щоденників М.Ханенко та Я.Маркович могли одержати з курсу риторики. Так, Феофан Прокопович, учнями якого вони були, у своєму курсі риторики розрізняв розповіді історичні та риторичні, коли викладається одна й та сама подія: «Історик розповідає інакше, ніж оратор. Історик, завданням якого є передати пам'яті нащадків завершеною подію, менше займається розповіддю. Він повинен зберегти тільки те, що стосується пізнання справи. Отже, йому досить розповісти ясно, правдоподібно і коротко»⁸. Далі давав шість настанов, як слід будувати розповідь. Серед них – викладати «загальноновживаними та властивими словами, дотримуватися часового порядку так, щоб те, що відбувалося раніше, також викладалося раніше, нічого не викладати уривчasto»⁹. Здається, цими настановами користувалися М.Ханенко й, особливо, Я.Маркович, коли у своїх щоденниках описували походи російського війська, у складі якого перебували також козацькі частини, на узбережжя Каспійського моря та Північний Кавказ. Не випадково Я.Маркович записав у своєму щоденнику, що «началь до брата п. Семена писать *исторію нашего походу*» (курсив мій – О.Д.)¹⁰.

У першій чверті XVIII ст. Росія вела війни, намагаючись здобути вихід до Балтійського, Каспійського, Чорного морів. Упродовж 1722–1723 рр. відбувся Перський похід – на західне узбережжя Каспію та приморські землі Дагестану, в якому було задіяно 100-тисячну армію на чолі з Петром І. Ці землі, через які пролягав торговий шлях на Азію та Закавказзя, перебували у володінні Ірану, за них боролися Росія й Туреччина. Російські війська в Дагестані розбили армію утамишського князя Султана Магмуда, захопили Дербент, заклали форпост Св. Хреста. У 1723 р. між Іраном і Росією було підписано договір, за яким до останньої відійшли західне узбережжя Каспію з містами Баку й Дербент, а також Північно-Східний Кавказ¹¹. На території Дагестану в той час існувало кілька феодальних володінь, у тому числі найбільші Тарковське шамхальство та Кайтазьке уцмійство, які визнавали протекцію Ірану. У результаті російських завоювань частина володарів, серед них тарковський шамхал Адиль Гірей, кайтазький Агмед-хан, аксаївський Султан-Магмуд, наїб Дербенту й деякі кабардинські князі змушені були прийняти підданство імперії¹². Взамін Петербургі «утвердив Адиль Гірея у званні шамхала Дагестану з підпорядкуванням йому всіх місцевих володарів»¹³. Під час цих подій Росія активно використовувала українських козаків. Так, у Дербентському поході 1722 р. брало

⁷ Соболь В. Щоденники Дмитра Туптала та Йосафа Горленка у контексті... – С.522.

⁸ Прокопович Ф. Філософські твори: У 3 т. – Т.1. – К., 1979. – С.206.

⁹ Там само.

¹⁰ Дневные записки малороссийского подскарбия генерального Якова Марковича. – Ч.I. – Москва, 1859. – С.77.

¹¹ Сотавов Н.А. Северный Кавказ в русско-иранских и русско-турецких отношениях в XVIII в. – Москва, 1991 [Електронний ресурс]: kumukia.ru/books/0002/index.html

¹² Русско-дагестанские отношения в XVIII – начале XIX в.: Сб. док. – Москва, 1988 [Електронний ресурс]: http://www.a-u-l.narod.ru/Russko-Dagestanskie_otnosheniya_v_18-m_nachale_19-go_veka.html

¹³ Сотавов Н. Северный Кавказ в русско-иранских и русско-турецких отношениях в XVIII в.

участь 10 тис. козацького війська під командуванням наказного гетьмана, полковника миргородського Д.Апостола, прилуцького Г.Галагана й київського А.Танського. У Сулацькому 1723 р. поході також було задіяно 10 тис. козаків під орудою А.Марковича – батька Якова¹⁴.

М.Ханенко, військовий канцелярист часів гетьманування І.Скоропадського, упродовж 1719–1722 рр. вів щоденник, в якому описано події, пов'язані з Гетьманщиною, поїздка І.Скоропадського 1722 р. до Москви, зустріч із Петром І, призначення російських суддів для подачі апеляцій, утворення Малоросійської колегії на чолі з С.Вельяминовим, яка після смерті гетьмана 3 липня 1722 р. правила Гетьманщиною. Тут небагато записів приватного характеру, зокрема є про одруження, імовірно приятелів, військових канцеляристів. Такий стиль викладу став характерним для наступних діаріюшів канцеляристів¹⁵. Свій щоденник М.Ханенко завершив «съ окончаніємъ жизни покойного гетмана»¹⁶. Друга частина його твору охоплювала період 1723–1753 рр.¹⁷ Та збереглися записи за серпень – жовтень 1722 р., коли після смерті І.Скоропадського М.Ханенко разом із С.Тарновським, за дорученням наказного гетьмана П.Полуботка¹⁸, у липні вирушили до ставки Петра І під Дербент із проханням від генеральної старшини та всього козацтва дати дозвіл на обрання нового реґиментаря. І тут він почав вести записки, які назвав «Continuatio diarii privati» («Продовження приватного щоденника»). У цьому творі виділяється частина «Descriptio situs marum a Scythas montanos» («Опис морських берегів і Татарських гір»), присвячена опису території, котру проїздили мандрівники, та місцевого населення.

Розпочинається щоденник з опису перебування в поселенні Тарки, де мав свій двір тарковський шамхал Адиль Гірей, якого М.Ханенко називає «князик тамошний Алжи Дерей Шафналі». Населення (а йдеться про місцевих кумиків) автор іменує «татарським народом». Тарки знаходиться в Даґестані, на перехресті торгових шляхів з Ірану на Північний Кавказ і в Поволжя, що було одним із напрямків завоювання Росією Північного Кавказу. Тут М.Ханенко спостерігає й записує звичаї, побут, природу, заняття «татарського народу». Шамхал, який уже прийняв російське підданство, забезпечив їх продовольством, надіслав «своего татарского хлѣба на кшталтъ коржовъ, сира и яблोकъ»¹⁹, надав фураж, ночівлю, виставив караул. Порекомендував мандрівникам добиратися до Дербента водою, але сильний вітер із гір розбив судно й М.Ханенко повернувся до шамхала, який запропонував доставити листи своїм слугою, а самим переправитися через річку Сулак та продовжити подорож.

М.Ханенко детально описує житла, які всі муровані (тільки замість вапна – глина), не мають дахів, навіть на мечетях. Замість даху, нотує він,

¹⁴ Дубровський В. Про Гилянський похід 1725 р. // Ювілейний збірник на пошану академіка Михайла Сергійовича Грушевського. – Вип.І. – К., 1928. – С.227.

¹⁵ Див.: Шевчук В. Про «Журнал» чи Діариуш Пилипа Борзаківського та Павла Ладинського // Київська старовина. – 1994. – №3. – С.10.

¹⁶ Диариуш или журнал, тоест повседневная записка. – Москва, 1858. – С.74.

¹⁷ Дневник генерального хорунжего Николая Ханенка (1723–1753). – К., 1884.

¹⁸ Горобець В. Присмерк Гетьманщини: Україна в роки реформ Петра І. – К., 1998. – С.137.

¹⁹ Дневник Николая Ханенка... // Киевская старина. – 1896. – №7/8. – С.174.

кладуть довгі, не товсті деревини, а поверх – очерет і лише тоді присипають землю. Автор зазначає, що стоять «хати такъ густо, же зъ ѓдною на другу можна переступити»²⁰. Мешкає у цьому містечку придатних до бою близько 5 тис. людей, а також малі та старі. Житло шамхала вирізняється серед решти, адже побудоване з тесаного каменя, вище за інші, знаходиться під горою, з якої тече вода – спочатку на шамхалове подвір'я, а далі каналами розходиться по містечку. М.Ханенко прикинув, що на каналах стоїть до 40 млинів, «барзо лотво мелючихъ». Судячи зі щоденника, автор перебував тут лише два дні, але опис помешкань залишив детальний. Зокрема зазначив, що заскле-них шибок зовсім немає, але в когось вікна «кратками поділені», а в інших – лише віконниці. Вулиці вузькі, тільки одна гарба й проїде. Ринку немає, крам продають по дворах. Натомість овочі, яблука, горіхи возять вулицями, або ж покупців закликають діти. Одяг описує не без зацікавлення, зазначаючи, що «татари» живуть і ходять чисто, «по черкеску, вь сервѣткахъ моднихъ и кажанахъ, а жони ихъ шпетни убіорѣ тако, ходять вь безіовихъ сорочкахъ да в штанахъ без поясовъ»²¹. Описуючи їжу, зауважує, що місцеві мешканці не знають квасного хліба, не вміють його пекти, а їдять прісний. Уживають також м'ясо й рибу, «да не знать, якъ готують». На низинах сіють пшеницю, ячмінь, просо, «на ниви водъ вдоль з горъ каналами пускають», оскільки в тих краях дощів, як зазначає М.Ханенко, мало й дуже спекотно. Мають достатньо солі з озер понад морем, багато фруктів, особливо винограду, яблук, кавунів, горіхів, а також «бидла рогатого, овецъ и верблюдов, барзѣ з однимъ горбом наидуются». У помешканнях лавок і столів немає, але долівки встелені «коверцами и подушокъ з вовни до сидѣнѣя наслано». Житла без печей, освітлюють жиром із тюленів, морських собак. Пише, що в мечетях моляться тричі, удень і вночі, голять голови та бороди. Антропологічний тип викликав в автора приємне враження, зазначив, що люди тут красиві: «Барзо суть хорошіи вь мужеском полу, хотя и вь женскомъ (опрочъ строю) многіе найдуются негрубіе»²². Усе ж, як бачимо, одяг місцевих жінок не імпував М.Ханенку.

Автор описував побут місцевої людності без негативних оцінок, порівнюючи в деяких моментах із власними традиціями. Жителі, за М.Ханенком, не знають ані пива, ані меду, ані квасу, п'ють лише «чихир» – молоде вино, і «наветь борщу дѣлатъ не умѣють»²³. Як бачимо, відсутність в іншого народу такої страви, як борщ, викликає у вихідця з України щирий подив. Описує поховальний звичай – установа на могилах кам'яних стел, і щось «на томъ каменѣ по татарску пишуть». Для нових реалій М.Ханенко намагається знайти відповідники серед узвичаєних понять. Так, слугу шамхала, який по-місцевому називався «кортан», він асоціює з козацьким осавулом.

Автор відзначав пристрасть горян до зброї, описуючи їхнє військове спорядження. Як правило, мають «янчарки, все зъ сребрними пасками держать, роги едни, а другіе ладовницѣ роговіи зъ ладунками такими, що тилко порохъ

²⁰ Дневник Николая Ханенка... – С.176.

²¹ Там же. – С.177.

²² Там же.

²³ Там же.

зъ нихъ висипається, носять; прочие въ панцерахъ зъ мисюрками и карвашами при сагайдакахъ»²⁴. Зауважував, що замість люльки тут курять кальян, описуючи, які вони бувають: срібні, кришталеві, дерев'яні, люсандрові, «при которихъ чубукъ сафянавый крученый зверху некое зеліи [...] тютюну, а в низу вода, и черезъ воду, якъ бардак, курять, тимъ трактаментомъ и гостей почтуютъ»²⁵. Як пише М.Ханенко, гроші в них – монета перська була, а тепер – копійки, беруть тільки срібні. Дружин мають стільки, скільки забажають. Такі звичаї, зазначає автор, властиві всім горянам – як тим, що піддалися під владу російського царя, так і тим, котрі живуть самі по собі. Приділяє увагу й ландшафтові, зазначаючи, що одні гори дуже високі, узимку та влітку там лежить сніг, інші – нижчі, а «найнижшая версть зъ три висотою будетъ». Перелічує тих правителів, котрі перейшли на бік Росії: «Алдідерей Тарковскій шафналь, другіє салтаному жъ; третій Асламбекъ кабардинскіє князеніи, да наипъ дербенскій, котораго императоръ и портретом своимъ подарилъ»²⁶.

Як бачимо, М.Ханенко описує звичаї та віру населення без антипатії, а навіть із деякою приязню. По дорозі в Дербент здалека, як він пише, бачив «усмевскіє и тавлинскіє гори, гдѣ и деревнѣ видать было, одѣ войск государевихъ попаленные»²⁷. Але небайдуже записує про страту горян, які виступили проти російського війська: двадцятьох було повішено, інших колесовано, а одного абиза²⁸ забито на палю, помстившись за те, що вони посланих від царя козаків із листами замордували.

Прибувши із супроводом у ставку російського монарха, М.Ханенко вручив Петрові I прохання від генеральної старшини та полковників обрати гетьмана, на що той, як записав автор 8 вересня 1722 р., «изволилъ сіє формальніє слова сказати: вѣдаю я, что гетманъ умеръ»²⁹, і далі продовжив розмову з дербентським наїбом. Цікаве уточнення М.Ханенка – «формальніє слова», тобто жодної конкретної відповіді чи обіцянки.

У щоденнику є опис Дербента, який обнесено мурами, є цитадель із кількома десятками гармат. Управління, яке здійснюють російські воєначальники, автор називає «президіумъ великоросійское». Охороняють місто два батальйони солдатів, є й платні місцеві вояки, подібні до турецьких яничарів, котрі, зазначає М.Ханенко, «такіє жъ бубонки, талерки, якимъ брязгляют, и игры мѣють, якъ турки»³⁰. Місто багате на яблука, виноград, горіхи, населення вживає багато рису. Автор пише про свої зустрічі з миргородським полковником Д.Апостолом, що Петро I у того «горѣлку ганичковуую кушалъ, которая его величеству пришла до уподобаня»³¹. Тут же в поході старшина зі свого боку подала прохання про обрання гетьмана. Російський імператор, як записав М.Ханенко, прочитав і віддав назад, сказавши при цьому, що є вже подібний

²⁴ Там же. – С.177–178.

²⁵ Там же. – С.178.

²⁶ Там же.

²⁷ Там же. – С.180.

²⁸ Абиз – мусульманський священник, мулла (див.: Полный церковно-славянский словарь [Електронний ресурс]: www.orthodic.org/cs/A).

²⁹ Дневник Николая Ханенка... – С.182.

³⁰ Там же. – С.183.

³¹ Там же. – С.184.

лист із Малої Росії, і про це буде указ. Зазначає, що бачив, як тече нафта, котру порівнював зі звичайним дьогтем. Згадує автор щоденника й про термальні води, в яких купалися солдати й козаки, «а ми тільки мили голови». Із району Дербента М.Ханенко разом з російською армією прибув до Астрахані.

Під час перебування у цьому прикаспійському місті 20 жовтня 1722 р. М.Ханенко записав у своєму щоденнику, що бачив дивну процесію, коли у кремлі перед царем і губернатором «одправовали свое набоженство косолбаси»³². Переповідає детально цей обряд: несли якогось хлопця у білій сорочці ніби на марах лежачого, усього стрілами поколотого, в якому ті стріли та ніж у серці стримів³³. За ним несли три хоругви з перських поясів, а один абиз над собою ніс щось на кшталт балдахіну, тільки зверху прибраного матеріями. За ним ішло 60 пар косолбасів, які стрибали й вигукували: «Асам, Асам!»³⁴. Одні несли свічки, інші били в тарілки. Прийшовши до губернаторського палацу довго співали й танцювали до поту, кричали щось на кшталт: «Акший, Бакший!»³⁵, потім, видобувши ножі, почали різати голови, а коли минали того, що лежав на марах, то кожен на нього трусив головою посіченою та кров'ю кропив. Від цього «порубання» багато зійшло крові, і учасники дійства не могли навіть дістатися додому. Побачене автор щоденника резюмував словами: «Таке их набожества, а рачей безбожія»³⁶. Восени М.Ханенко повернувся в Україну.

Значно ширший опис тих самих народів присутній і у щоденнику Я.Марковича, котрий особисто брав участь у Сулацько-Гілянському поході 1725 р., в якому Росія задіяла 2 тис. українських козаків під орудою М.Ограновича, С.Лизогуба й Кандиби³⁷. Після вдалої для російських військ експедиції 1722–1723 рр. на Каспій та Північний Кавказ між Росією, Туреччиною та Іраном розгорілися суперечності. Частина дагестанських правителів прийняла турецьку протекцію, що й стало приводом для нового походу російської армії, котрий розпочався навесні. Участь козаків і старшини у завойовницьких війнах Російської імперії була для них тяжкою повинністю. Відтак у цей похід, як писав В.Дубровський, «товариство збиралося поволі, неохоче, було чимало випадків фальсифікованої хвороби, дезертирів, навіть дехто висвятився в попи»³⁸. Деякі бунчукові та значкові товариші взагалі не з'явилися на місця збору, хтось відправив синів чи родичів. За ухиляння від походу російська влада зобов'язувала Малоросійську колегію, яка управляла Гетьманщиною,

³² Косолбаси (перекручене турецьке слово «кизилбаши», тобто «червоноголові») – мусульмани-шиїти, які мешкали головню у Східній Анатолії та Ірані. Мали звичай прикрашати тюрбан дванадцятьма червоними стрічками.

³³ Це була модель-імітація закатованого Гюсейна, сина четвертого халіфа сунітів і першого імама шиїтів Алі Ібн Абу Таліба (близько 600–661 рр.), закатованого й обезголовленого вояками халіфа Язида під час битви біля Кербели 9 жовтня 680 р. Тут ідеться про відзначення дня пам'яті його мученицької смерті, коли мусульмани-шиїти вдаються до самокатувань, демонструючи таким чином відданість вірі та готовність до самопожертви.

³⁴ «Асам, Асам» – перекручений вигук «Гюсейн, Гюсейн».

³⁵ «Акший, Бакший!» – перекручений вигук «Шаг Гюсейн! Ваг Гюсейн!» («Гюсейн – шаг! Гюсейн – лихо!»). Автор щиро вдячна кандидатів історичних наук, старшому науковому співробітнику Інституту історії України НАНУ О.Галенку за ґрунтовні консультації з приводу приміток 32–35.

³⁶ Дневник Николая Ханенка... – С.189.

³⁷ Дубровський В. Про Гілянський похід 1725 р. – С.227.

³⁸ Там само. – С.227–228.

накладати штрафи по 100 руб., брати під варту. Козаків на чергову війну проводжали як родина, так і всі знайомі, адже ніхто не знав, чи повернуться вони назад. 20 травня 1725 р. Я.Маркович записав у своєму щоденнику: «Выѣхалъ изъ Ромна по обѣдѣ въ походѣ Гилянскій, провожали меня: родители, жена моя и много родныхъ и знакомыхъ»³⁹. А коли поверталися живими, то влаштувалася велика гостина для всієї родини, приятелів, дворових слуг та навіть підданих. Так, для батька Якова – Андрія Марковича, котрий повернувся з Сулацького походу на початку 1725 р., у Ромнах «молебень благодарственный былъ съ пушечнымъ поздравленемъ», як записав у своєму щоденнику Яків⁴⁰. Він сестрі та своїм дочкам «вірши сочинилъ для привѣта родителя».

Козацькому війську було наказано йти до Царицина під команду полковника Д.Єропкина. Я.Маркович детально описує кожен день переходу, маршрут, яким рухалися козаки, указує населені пункти, відстань між ними, свої зустрічі з козацькими полковниками. Розповідає, як бунчукові товариші проводили час до з'єднання з російською армією: вони збиралися, пили чай, каву, медовуху, грали в карти, інколи танцювали, а козаки тим часом улаштовували кулачні бої між полками. У складі російських військ він опинився в тому ж селищі Тарки, що його описував і М.Ханенко. Тарковський шамхал Адиль Гірей, який прийняв російське підданство 1722 р., був незадоволений насильством росіян над його підданими, а також будівництвом фортеці Св. Хреста, і розпочав боротьбу проти Російської імперії⁴¹.

Я.Маркович, як учасник походу та очевидець багатьох подій, залишив його історію, виділивши у щоденнику главу «Краткое описание похода великороссійскаго, малороссійскаго и слободскаго войска, также донцовъ и калмыковъ въ горы, противъ Шафкала», яку почав писати 26 вересня, а закінчив 13 жовтня 1725 р., коли війська повернулися в укріплення Св. Хреста. У цьому описі мемуарист виступав як оповідач. Називаючи місцеве населення узагальненим етнонімом «татари», серед жителів Північного Кавказу він усе ж таки вирізняв дагестанців, кумиків, згадував про каракалпаків і чеченців. Дав цікаве трактування етнонімів, пишучи, що горяни від Кабарди до Дербента називаються «тагистанцы, поелику тагъ значить гора нисшая». Назва іншого народу – тавлинці, походить від слова «тавъ гора высшая»⁴².

Опис резиденції шамхала – селища Тарки – різниться від характеристик М.Ханенка, хоча минуло лише три роки після перебування тут останнього. Я.Маркович писав, що «строение избъ ихъ не худо и подобно иноземному: окна большія, потолки высокіе, каминки в стѣнахъ подѣланы гладко и мастерно»⁴³. Указував також на техніку будівництва з каменю, обмазаного глиною впереміш із соломою, і потинькованого крейдю рівно та гладенько, а там, де двері й вікна, викладено деревиною. Можливо, це був опис жител правителя чи його наближених. У Тарках, як зазначав Я.Маркович, є 1000 дворів, у мурованому будинку жив шамхал, там само були й фонтани з чистою водою. Тарки

³⁹ Дневные записки... – Ч.1. – С.71.

⁴⁰ Там же. – С.58.

⁴¹ Сотавов Н.А. Северный Кавказ в русско-иранских и русско-турецких отношениях в XVIII в.

⁴² Дневные записки... – С.181.

⁴³ Там же. – С.118.

та навколишні села було спалено. Самого правителя автор називає «ханом Шафкалом». Насправді, ішлося про згаданого вище шамхала Адиль Гірея.

В описі походу 1725 р. читаємо не тільки про пересування військ, їх чисельність, прізвища командирів, населені пункти, бої, захоплення в полон жителів, майна, угон їхніх отар, втрати серед місцевого населення та російської армії – тут зазначається й про те, що росіяни спалювали все на своєму шляху. Так, селище Ірпелі, що належало «князю ирпелскому», за словами Я.Марковича горіло цілу ніч. Наводить автор і цікаві статистичні дані: усього було спалено 20 населених пунктів, розорено 6110 дворів, узято великі трофеї⁴⁴. Про поселення він пише: «Мазанки, весьма чисто сдѣланныя», багато садів, а серед «пожитков множество мѣдной посуды, ковров и проч.»⁴⁵. Я.Маркович не виявляє особливих симпатій до місцевого населення, не розмежовує простих мешканців і воїнів шамхала, усіх називає «неприятелі» відповідно до термінології, прийнятій у російській армії. Водночас зазначає, що при наближенні росіян населення масово тікає в гори, але як тільки ті відступають, відразу ж повертається та відбудовує свої житла.

Місцевість, де відбувалися бойові дії, Я.Маркович описав досить детально. Гірські річки, ущелини, яри, ліси «черніє, темніє, наполненніє дикими звѣрами». Згадує відомі йому породи – дуб, вільха. Занотовує, що бачив «множество великихъ змѣй». Інколи вдається до порівнянь, проте йому явно не вистачає образів: «Гори будто облака». Зазначає, що сніг на вершинах гір від довгого лежання пожовтів. Перелічує населені пункти, серед них Тарки, Буйнак, Кизляр, Кум-Таркали, Казаниши та ін. Описує термальні сірчані джерела, в яких можна купатися, але він та інші у цю воду «только ноги по колѣна [...] ставили». Я.Маркович набрав трохи води у пляшку, вона охолола, але запаху свого, подібного до печених яєць, не втратила.

У щоденнику є й цікаві спостереження над поведінкою місцевих правителів і російського командування. Гірські князі, як їх називає Я.Маркович, відчайдушно боролися проти чужого війська, часто об'єднували свої зусилля. Так, на боці шамхала виступили піддані інших володарів («усмейцы, суркайцы, тавлинцы»)⁴⁶. Зверталися також по допомогу до турецького паші, кримського хана. Під час відступу вони йшли в гори, які Я.Маркович називає «лезгінськими». Проте деякі правителі допомагали російському війську, або ж уважали, що кожен має захищатися сам. У травні 1726 р. росіяни розпочали новий похід проти шамхала, відвівши тому три дні для надання заручників і складання присяги на вірність імператриці. Адиль Гірей прийняв ці умови. Я.Маркович разом з іншими бунчуковими товаришами (М.Скоропадським, Г.Гамалією, І.Миклашевським) став свідком церемонії підданства тарковського шамхала. У щоденнику він зазначив, як той зажадав, аби до нього приїхав генерал Шереметєв, гарантуючи, що «его здѣсь не умертвять»⁴⁷. У Кум-Таркали, де стояло російське військо, прибув натомість полковник Д.Єропкін. Сюди ж

⁴⁴ Дневные записки... – С.141–142.

⁴⁵ Там же. – С.125.

⁴⁶ Там же. – С.138.

⁴⁷ Там же. – С.163.

із двадцятьма своїми узденями⁴⁸, які тримали рушниці на колінах, з'явився Адиль Гірей. Із російським полковником дагестанський правитель привітався «манеромъ азіатскимъ», а зупинився в наметі Я.Марковича.

Автор переповідає історію Тарковського шамхальства, яку йому розповів перекладач Ібрагім. Пише, що предки Адиль Гірея залежали від Туреччини, володіли містом Шамх. Але були звідти вигнані й переселилися в безлюдні гори, далі за якими жили лише тавлинці. Десь триста років тому, коли в Персії правив шах Аббас, від якого всі перські володарі почали називатися шахами, а раніше звалися падишахами, іранці відвоювали в турків Дербент, Баку, інші міста та гори, і всіх місцевих правителів передали під владу шамхала⁴⁹.

Далі Я.Маркович пише, що сини шамхала вирушили в гори за іншими володарями з тим, щоб вони приїхали на складення присяги, але ті боялися й вимагали, щоб сам генерал Шереметев виїхав до них. Дехто присягав в гірській ущелині, звідки прибув шамхал, але сини його не приїхали, побоюючись за своє життя. Самого шамхала росіяни взяли під варту й відвезли у фортецю Св. Хреста, під тим «предлогом», як пише Я.Маркович, що до нього має приїхати з Астрахані генерал М.Матюшкин. Насправді це було ув'язнення. Указом Сенату восени 1726 р. титул шамхала було скасовано, Адиль Гірея заслано до міста Кола в Архангельській губернії, а верховна влада в Дагестані перейшла до російського командування⁵⁰.

Судячи зі щоденникових записів, 1726 р. чимало правителів Північного Кавказу присягли на вірність російській імператриці. Гірські князі, погоджуючись на підданство, за словами Я.Марковича, мали передати «аманатов»⁵¹ — як правило, власних дітей та онуків. Володарі прибували до російського генерала та присягали на вірність «по своєму обычаю, цѣлуя алкоранъ, возлагаая на оный руку и призывая имя Божіе»⁵². Дехто, боячись ув'язнення, не бажав їхати на присягу, наполягаючи, щоб генерали самі їхали до них. Однією з умов було також те, щоб і росіяни навзаєм присяглися не кривдити місцеве населення. Звісно ж, вони відмовилися — мовляв, не вповноважені давати будь-які присяги.

Присягу на вірність, як записав Я.Маркович, склав і «буднацький» (буйнацький) правитель. Буйнак входив до складу Тарковського шамхальства, ним володів син шамхалового брата. Дехто не бажав присягати, як, наприклад, кайтазький уцмій (у Я.Марковича «усмей») Агмед-хан⁵³. Він ще 1723 р. просився в підданство, під час походу 1725–1726 рр. висловлював бажання бути вірним Росії, але водночас відмовлявся їхати в табір російського війська, «приводя в примѣр задержку Шафкала». Уцмій заявив, що присягне перед

⁴⁸ Уздені — прошарок вільних людей у Дагестані, котрі жили сільськими громадами, або на правах підданства в певних правителів. У перекладі з тюркської означає — той, хто живе сам по собі (див.: [Електронний ресурс]: ru.wikipedia.org/wiki/Уздені).

⁴⁹ Дневные записки... — С.166.

⁵⁰ *Сотавов Н.А.* Северный Кавказ в русско-иранских и русско-турецких отношениях в XVIII в.

⁵¹ Аманат з арабської — заручник, гарантія виконання певних домовленостей політичного та економічного характеру (див.: [Електронний ресурс]: uk.wikipedia.org/wiki/Аманат).

⁵² Дневные записки... — С.168.

⁵³ Див.: Энциклопедический лексикон. — Санкт-Петербург, 1835–1841 [Електронний ресурс]: ru.wikisource.org/wiki/ЭЛ/Ахмед-хан_кайтацкий-усмей/

присланим до нього офіцером, але коли той наперед присягне йому, що «дѣла до него никому не будетъ и города тутъ русскіе не построятъ». Та це, як записав Я.Маркович, «все пустые рѣчи»⁵⁴. Можливо, автор тут мав на увазі царські обіцянки щодо дотримання прав і свобод Гетьманщини, які неодноразово порушувалися?

Уцмій, пише далі Я.Маркович, заявив, що заручників не вишле, оскільки вони не є гарантом його вірності Росії, і не стануть на перешкоді, якщо, скажімо, прийматиметься рішення порушити присягу. Коли ж він залишиться в підданстві, тоді й інші «народы дагестанскіе в подданствѣ ея величества будутъ»⁵⁵. Резиденцією уцмія Я.Маркович називає місто Башли, де солдати-утікачі побудували укріплення. Указує чисельність його війська – 2,5 тис. І тут же записує, що на відстані денного переходу є велике поселення Кубачи⁵⁶, де живе багато ремісників, які вправно роблять «изрядные яничарки и другія вещи». Далі, зі слів полковника фон Лукея, з яким виступив у похід проти уцмія, переповідає історію його заснування. Село виникло в ті часи, коли Римська імперія мала свої володіння в Персії. Сюди, як пише Я.Маркович, люди «изъ Рима, за нѣкоторую вину высланны были»⁵⁷, вони й організували тут свою колонію. Вони особисто вільні, мають «свою річ посполиту», котра обирає із-поміж себе 12 старшин, які й управляють поселенням. Від уцмія одержують хліб, визнають його владу та дають аманатів.

Як записав Я.Маркович, котрий був присутній на церемонії, уцмій Агмедхан склав присягу з умовою, що в нього не відбиратимуть соляні озера й нафту, розгорнув Коран, поцілував і приклав до рота печатку, намазавши її перед цим чорною фарбою. Катерина I в 1727 р. затвердила Агмед-хана в «гідності усмейській, якою його дід і батько були пожалувані перськими шахами»⁵⁸. Тоді ж присягнув і Султан-Мамут, «нападавший въ 1722 году на его величество». Заприсяжені вимагали від російського полковника взаємної присяги, натомість він переконував, що все перекаже своєму генералові, їхні вимоги виконуватимуться, і на підтвердження цієї обіцянки перехрестився⁵⁹. Я.Маркович зазначає, що письмо в уцмія «кайтацкое, не иное отъ турецкаго». Він пише, що у 1725 р. підданство Російської імперії прийняли також три чеченських князя, у володінні яких було 5 тис. підданих, і котрі жили між Кабардою й «цими» горами⁶⁰.

Перебуваючи влітку 1726 р. в Дербенті, Я.Маркович побував у місцевого правителя (наїба), який пригощав того горілкою. Автор щоденника залишив опис міста, який тут більш детальний та архітектурно чіткіший, ніж у М.Ханенка. Утім, Я.Маркович, як і в інших випадках, не оминає легенд і переказів. Зокрема, він пише, що місцеві жителі вважають засновником міста

⁵⁴ Дневные записки... – С.176.

⁵⁵ Там же. – С.175.

⁵⁶ Майстри з дагестанського аулу Кубачи здавна славилися художньою обробкою металу та зброєю.

⁵⁷ Дневные записки... – С.177.

⁵⁸ *Сотавов Н.А.* Северный Кавказ в русско-иранских и русско-турецких отношениях в XVIII в.

⁵⁹ Дневные записки... – С.180.

⁶⁰ Там же. – С.144.

Александра Македонського, котрий, будучи в Персії, організував тут для своїх хворих і поранених вояків поселення. Місцеві житла подібні тарковським, у найба «устланы коврами и рогожами гилянскими». Тут він провідав «казакъ нашихъ и видѣлъ ихъ бѣдность»⁶¹.

Попри відсутність власних оцінок, проявів симпатій чи яскраво виражених антипатій, ставлення Я.Марковича до місцевого населення було таким, що він не гребував купівлею «татар» і калмиків. Так, у 1725 р. придбав «трехлѣтняго татарчука у яйцких казакъ за 7 руб.»⁶². Перебуваючи в укріпленні Св. Хреста, куди повернулося військо після походу проти горян, Я.Маркович записав у щоденнику, що взяв його з собою до Д.Єропкіна, «гдѣ тьшились съ моего татарчука Думая, нарочно туда принесенного»⁶³. Дитину хрестили, давши ім'я Платон. Перебуваючи в Астрахані, Я.Маркович зустрічався з місцевим архієреєм Лаврентієм Горкою, якого міг знати ще з часів навчання в Києво-Могилянській академії, де той викладав у класі синтаксими, а далі поетику, риторику та філософію. Автор записав у своєму щоденнику, що церковнослужитель обіцяв віддавати калмиків і татар тому, хто буде їх «восприемникомъ». Як бачимо, на офіційне православ'я місцеве населення навертали й таким чином. Л.Горка повідомив, що приготував «двухъ калмичонковъ», які Я.Маркович відправив у Гетьманщину. 12 серпня 1726 р. записав, що архієрей прислав йому двох татарок, котрі бажали прийняти православ'я та просили його бути хрещеним, а 20 вересня вже відправив вихрещених татарок «на Україну»⁶⁴. Автор і надалі підтримував із церковником дружні стосунки, залишив Л.Горці свій тестамент, написаний у поході, листувався. Архієрей же у своєму заповіті виділив Я.Марковичу 100 руб. У щоденнику є ще кілька записів про те, що слуга Гаврило купував йому «татарчука малаго Чамбулата за 15 рубл. Купилъ мнѣ другаго малаго каракалпачина за 13 рубл.»⁶⁵. Перед від'їздом додому залишив слuzі гроші для придбання калмиків. Купівлю калмиків і татарчат засвідчили письмово бунчукові товариші, котрі перебували разом із Я.Марковичем у поході – Тарнавіот, Якубович і Худолій. Необхідно зазначити, що й правителі Дагестану тримали захоплених у полон невільників-християн або ж купували, про що йшлося у грамоті Петра I шамхалові Адиль Гіреєві (1722 р.)⁶⁶. Відтак це явище не було властиве лише одній стороні, мало взаємний характер, в основі якого лежало характерне для того часу несприйняття людей іншої віри рівними собі.

Уже з початку походу Я.Маркович вносить у свій щоденник почуті розповіді про інші народи, їхні звичаї, суспільний устрій тощо. Одним із перших таких записів стала розмова з донським козаком, від якого автор довідався про кількість станиць (107), чисельність донського козацького війська, яке пішло в похід (3 тис.), плату їм за службу (по 5 руб.). В Астрахані бунчукове товариство побувало в губернатора А.Волинського. Він 1716 р. очолював російське

⁶¹ Там же. – С.174.

⁶² Там же. – С.126.

⁶³ Там же. – С.150.

⁶⁴ Там же. – С.191.

⁶⁵ Там же. – С.197.

⁶⁶ Русско-дагестанские отношения в XVIII – начале XIX в.

посольство в Персію, яке мало на меті зібрати інформацію про економічний і військовий стан цієї держави, її відносини з Туреччиною та зважити реальні можливості Росії щодо завоювання Каспійського узбережжя та Північного Кавказу. А.Волинський доповів Петрові І, що з огляду на слабкість Персії можна розпочинати похід на Кавказ⁶⁷. У 1719 р. цар призначив його астраханським губернатором. Із його слів Я.Маркович записав у щоденнику, що в Персії вирощують лише пшеницю та ячмінь, а врожай збирають двічі, навесні та восени. Земля в них від спеки, мовляв, як камінь, спочатку її здирають лопатами, а потім орють.

Характерно, що й надалі Я.Маркович вноситиме до щоденника багато інформації про інші народи та держави, почерпнутої з розмов з очевидцями. Так, він приймав місцевого купця Криштофа Македонянина, котрий розповів про перську провінцію Кандагар неподалік від Індії. Про жителів Бухарського ханства з його розповідей записав, що вони живуть подібно калмикам, у них кожен вважається братом ханові, «то за таковим безстрашієм всегда междуусобіе разногласное»⁶⁸. Але водночас у Бухарі «есть шляхта, на примѣр мурзь, которые хана и возвестъ, и низвестъ сильны, но изъ ихъ фамилій ханъ не избирается»⁶⁹. Із розмови з царським посланцем італійцем Ф.Беневетці, який шість років жив у Бухарі, занотував, скільки днів їхати звідти до Хіви, що там правлять два хани та між ними точиться боротьба, що Бухара межує з Імперією Моґолів, де більшість мусульмани, а не ідолопоклонники. Уміщено у щоденнику й розповідь полковника А.Ліцкіна про «Грузинское государство, что прежде сего за 60 лѣтъ сіе сильно было». Зазначає, що воно складалося з чотирьох провінцій: Імеретинської, Грузинської, Георгіанської та Кахетинської. Але коли правитель розділив державу між трьома синами не порівну, розпочалася міжусобна війна, унаслідок якої один привів турків, котрі зайняли Тифліс, другий піддався під Росію, а третій також збирався прийняти російський протекторат. Записав Я.Маркович і про зустріч із командиром російського гекбота⁷⁰, котрий стояв на рейді й до якого він дістався своїм човном. Той виявився голландцем, бував в Ост-Індії й, за його словами, тамтешній народ прихильний до іноземців, а коли індійці хочуть комусь сказати щось добре, то присідають навколішки та плещуть у долоні⁷¹. Я.Маркович також включив до свого щоденника «Вѣдомость грузинца Юсифа Обесаламiana», який разом із караваном прибув із перського Ісфагана («Іспагань») – резиденції шаха. Тут розповідається про завоювання міста афганцями в 1722 р., є багато цікавих деталей щодо облоги, голоду, який і змусив персів капітулювати. Автор підписав своє донесення латиною, як зазначив наприкінці оповіді Я.Маркович.

Цікавий його запис про обряд калмиків, який він спостерігав в Астрахані. На відміну від М.Ханенка, котрий лише констатував «безбожіє косолбасов»,

⁶⁷ *Сотавов Н.А.* Северный Кавказ в русско-иранских и русско-турецких отношениях в XVIII в.

⁶⁸ *Дневные записки...* – С.103.

⁶⁹ Там же. – С.106.

⁷⁰ Трищоглове транспортне судно, призначене для перевезення військ і військових вантажів. Гекботи використовувалися на Каспії впродовж XVIII ст.

⁷¹ *Дневные записки...* – С.109.

Я.Маркович зазначає, що в калмиків (буддистів-ламаїстів – *О.Д.*) «многія вещи єдинаго негодованія и смѣха достойныя». Наприклад, те, що абиз відправляє молитву, сидючи на землі й тримаючи на колінах книгу, а поклоняються вони замість ікони – «бурхану», тобто заячий шкурці, при лапах і вухах пов'язаній червоним шовком. Подив і навіть сміх в автора викликало те, що абиз загортав книгу у три куски матерії й прикладав усім до голови⁷². Тут же він зазначив, що на зиму калмики сушать кишки різних тварин, переважно здохлих. Співають простим голосом, без усякої мелодії. Зі слів місцевого жителя Я.Маркович записав історію розселення калмиків, згадав їхнього правителя – хана Аюка («Аюха Контайша»), який піддався російському цареві. Занотував, що вони мають різні «мануфактури», виготовляють китаїку (шовкову або ж бавовняну тканину – *О.Д.*), «которые у нас китайскими сльвуть». В Астрахані записав, що побував на базарі, в індійських, вірменських і московських рядах. Зазначив, що спостерігав за індійцями, які чоло малюють червоною фарбою. Вони грали на червоному сукні в гру, подібну шашкам, і «кости метали». Записав також, що індійці «пили конопляное молоко съ опіумомъ»⁷³. Залишив цікавий опис поховання індійця, який спостерігав там само в 1727 р.: «Разложили три огня: при одном сидѣли музыканты съ телембасомъ и пѣвчіе, которые пѣли пѣсни, а при другомъ сидѣлъ свойственникъ мертваго»⁷⁴. Далі описує спалення небіжчика: абиз (цим терміном Я.Маркович, як і М.Ханенко, називав священнослужителів інших конфесій – *О.Д.*) тричі поливав тіло водою, те саме робив і родич померлого. Потім розбили «збанъ з водою в головахъ мертваго». Тоді індійці, кожен узявши по берестині з вогню й відвернувшись від вогнища, кидали її через себе та пішли, не озираючись. При цьому весь час грала музика. Я.Маркович записав, також із розмов, нібито в Гілянї з червня по листопад буває така спека, що люди тікають у гори, де прохолодніше, а також часто помирають.

Я.Маркович, який під час навчання в Києво-Могилянській академії проявив такий інтерес до богослов'я, що його учитель Ф.Прокопович пророкував тому богословську кар'єру, не міг не залишити описів особливостей інших християнських конфесій, які бачив під час походу. Перебуваючи в астраханського архієрея Л.Горки, він зустрів вірменських священників, які принесли свої профори – подібні до круглих оплатків, тонкі, у середині зображення розп'ятого Христа, а по боках якісь слова. Я.Маркович записав у щоденнику, що був на службі Божій у вірменській церкві, приглядався до обряду. Зазначив, що вони всі служать у митрах і залежать від свого патріарха. Із розмови з одним вірменином довідався, що в пісні дні вони не їдять ані м'яса, ані риби, лише овочі. Мають трьох патріархів, один із них, старший над усіма, живе в Єревані на місці св. Григорія Вірменського, інші займають престולי синів св. Григорія: один – у місті Арестеней, другий – у Вартані⁷⁵ (за переказом, св. Григорій Просвітник запровадив християнство у Вірменії, на початку IV ст. висвячений єпископом. Його сини – св. Аристакес та Вртанес – стали послідовниками

⁷² Там же. – С.92.

⁷³ Там же. – С.198.

⁷⁴ Там же. – С.208.

⁷⁵ Там же. – С.194.

святого – *О.Д.*). Про службу Божу у грузинській церкві записав, що вони, крім «Куріе елейсон» (з гр. «Господи, помилуй»), усе співали своєю мовою.

У щоденнику Я.Марковича, як і у М.Ханенка, є цікаві деталі побутової культури, зокрема опис одягу, танців, співів. Спостерегаючи, як два татарчуки пішли «въ присядку», він зазначає, що це «на подобіе простаго казацкаго танца». Спостережливе око автора не упустило ошатність одягу, наприклад грузинок, який подібний до турецького, а також те, що вони фарбують не тільки обличчя та брови, але й «въски вокруг очей»⁷⁶.

Похід проти шамхала завершився й російське військо, а разом із ним українські козаки, повернулися в укріплення Св. Хреста. Звідси Я.Маркович переїхав до Астрахані, де разом з іншими бунчуковими товаришами, які були хворими (прізвища їх указав у щоденнику), пройшов лікарський огляд. Хто був визнаний недужим одержав дозвіл виїхати в Гетьманщину, за винятком самого Я.Марковича. Щодо нього, то його від'їзд слід було узгодити з губернатором князем Долгоруковим, «того ради, что меня за первѣйшаго и знатнѣйшаго въ компаніи почитаютъ». Але далі образно зазначає: «Сей крючокъ не съ такой связанъ причинъ»⁷⁷. Імовірно, за цим було щось інше, про що він не бажав писати. Усе ж Я.Марковичу разом із двадцятьма вісьмома бунчуковими товаришами вдалося через хворобу (а також завдяки різним «подарункам») виїхати додому на початку 1727 р.⁷⁸ Я.Маркович, як зазначав В.Дубровський, був у поході між Кумою – Сулаком – Дербентом, про що писав у своєму щоденнику, але не брав участі у другій кампанії в Гілянні, яка була дуже виснажливою – чимало козаків затрималися там на п'ять років⁷⁹. Перед від'їздом він доручив слугам, котрі залишалися в Астрахані, ще купити «за моремъ мальчиковъ», кальянів, хутра, перлів, шовку, перського тютюну, шафрану, міді, а також різних «диковинныхъ рѣчей накупить», а «часть провіанту на убогихъ раздать»⁸⁰. Виїхав Я.Маркович з Астрахані наприкінці січня 1727 р., а в Ромни прибув 16 березня. Зустрічали його дружина, діти, матір, брат, також приходила старшина. За його відсутності помер син, «и по тому радость пополамъ съ плачемъ растворенную имѣлъ»⁸¹. Коли в кінці квітня прибув до свого маєтку у с. Сварків, то привітати його прийшли піддані, яким він поставив «цеберъ горѣлки, которымъ и половину осенщины (продуктового податку – *О.Д.*) подарилъ»⁸².

Отже, аналіз щоденників М.Ханенка та Я.Марковича дає нам уявлення про сприйняття козацькою старшиною «інших» народів, зокрема населення Північного Кавказу та узбережжя Каспію. Автори виявляли зацікавленість не лише до подій, свідками яких були, але й до історії цих земель, побуту та звичаїв місцевої людності. Особливо це проявилось у щоденнику Я.Марковича. Опис завойовницького походу російської армії 1725 р. став по суті його історією.

⁷⁶ Дневные записки... – С.101.

⁷⁷ Там же. – С.211.

⁷⁸ Дубровський В. Про Гилянський похід 1725 року. – С.227.

⁷⁹ Там само.

⁸⁰ Дневные записки... – С.212.

⁸¹ Там же. – С.220.

⁸² Там же. – С.224.

Можна стверджувати, що автори сприймали «інший» народ без негативних оцінок, але водночас відчутне ставлення, зокрема в Я.Марковича, як до «іно-вірців», що відповідало імперській ідеології російської держави. Тут, імовірно, проявлялися вірнопідданські настрої козацької старшини, яка вже уявляла себе невід'ємною частиною російських політичних реалій. У щоденникових записах у чужій культурі насамперед виділяються або ж споріднені, або ж зовсім незвичні елементи (як «набоженство» калмиків), котрі не сприймалися й викликали якщо не осуд, то сміх і кпини. Усе інше описується неупереджено, відсутнє протиставлення «свого» – «чужого». Щоденники як приватне письмо не розраховувалися на публічне читання, але, не виключено, що і М.Ханенко, і Я.Маркович розповідали у своєму оточенні про бачене та пережите ними під час походів, що дозволяло, до певної міри, формувати образ «іншого» народу, зокрема населення Каспійського узбережжя та Північного Кавказу.

Based on M.Khanenko and Ya.Markovych diaries O.Dziuba researches authors' idea and information about North Caucasus and Caspian seaboard region population, which life was observed during the conquest of the Russian army of 1722, 1725–1727s. In the diaries the stories by witnesses about other nations and states.

Keywords: diary, Khanenko, Markovych, highlanders, Russian Empire.

